

Rocznik Slawistyczny, t. LXXIII, 2024

ISSN 0080-3588

DOI: 10.24425/rslaw.2024.151870

Michael Moser^{*}

Institut für Slawistik
Universität Wien

Рец.: **Die Ukraine als Objekt russischer Großmachtsprüche. Sprachen, Identitäten und Diskurse**, (Hrsg.) B. Wiemer, R. Goldt. – Berlin: Frank & Timme, 2023. – 365 S.¹

Ця збірка під назвою *Україна як об'єкт російських великодержавних претензій – мови, ідентичності та дискурси* складається „в більшості” (с. 14) з письмових версій внесків до серії онлайн-лекцій, які Б'йорн Вімер, професор слов'янського мовознавства в Майнцькому університеті, влаштував через декілька тижнів після початку повномасштабної війни Росії в Україні. Книжка є свідченням того, що трагічні події, що тривають з 24 лютого 2022 р., глибоко шокували й німецькомовні славістичні кола. Майнцька серія лекцій відбулася в літньому семестрі 2022 р. й не була єдиною у німецькомовному просторі; деякі науковці взяли участь у декількох із них, і це одна з причин, чому у цій збірці оприлюднено лише п'ять текстів, тоді як усі лекції доступні онлайн на сайті Майнцького університету.

Книжка складається з просторої передмови редакторів (с. 7–21) і названих п'ятьох, доволі різноманітних наукових статей, зокрема: Ян Патрік Целлер/Герд Гентшель: *Чорноморське узбережжя України: Мови – національності – ідентичності*² (*Die ukrainische Schwarzmeerküste: Sprachen – Nationalitäten –*

^{*} Michael Moser, Univ.-Prof. Mag. Dr., Department of Slavonic Studies, University of Vienna, Austria.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3693-1291>.

e-mail: michael.moser@univie.ac.at.

¹ Онлайн у вільному доступі: <https://link.springer.com/book/10.57088/978-3-7329-8963-8>.

² Українськомовні назви статей взято з українськомовних резюме. Покликання на тексти у рецензії подано лише в українському перекладі, бо німецькомовні оригінали доступні онлайн.

Identitäten) (с. 21–63), Сабріна Натмесніг/Тільманн Ройтер/Євгенія Литвишко: *Мовна політика в Україні за останні сто років (1922–2022 pp.)* (*Hundert Jahre Sprachenpolitik in der Ukraine: 1922 bis 2022*) (с. 65–95); Б'йорн Вімер: *Слон із претензіями на гегемонію: Яка роль російської літературної мови у (східно)слов'янському ареалі?* (*Ein Exot mit hegemonialen Ansprüchen: Welche Rolle kommt dem Standardrussischen im (Ost)Slavischen zu?*) (с. 95–208); Ребекка Круг: *Від Дубліна до Владивостока – неоевразійський рух Олександра Дугіна та його імперські погляди* (*Von Dublin bis Vladivostok? Die neoeurasische Bewegung Aleksandr Dugins und ihre imperialen Visionen*) (с. 209–250); Райнер Гольдт: *Читання президента: Гегемоністські наративи в російському дискурсі про Україну* (*Lektüren eines Präsidenten: Hegemoniale Geschichtsnarrative des russischen Ukrainediskurses*) (с. 251–322). На с. 323–340 зібрано резюме німецькою, англійською, українською та російською мовами, наприкінці подано інформацію про авторів (с. 341–344) і покажчики (іменний: с. 344–350, географічний: с. 351–354, предметний: с. 355–361).

Передмова збірки доволі емоційна та сильно зосереджена на політичних питаннях сьогодення, що не дивує на фоні актуальних подій. Автори вказують на негативні наслідки традиційних росієцентричних поглядів на східну Європу в Німеччині (слід додати: і не тільки) та нагадують про певні ілюзії щодо Росії, що були ще поширеними навіть уже й після російської анексії Криму навесні 2014 р. Вони визначають головну мету даної збірки, що повинна зробити внесок до поширення розуміння „глибше вкоріненої” причини війни в Україні „з різних наукових перспектив” і „допомогти скоригувати” традиційні помилкові погляди зокрема з огляду на „історичні, мовні, політичні й економічні обставини та їхнє підґрунтя” (с. 14; щоправда, про економіку в збірці не йдеться).

Стаття Яна Патріка Целлера і Герда Гентшеля висвітлює мовну ситуацію в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях, які часто вважаються „російськомовними” регіонами, а в російській пропаганді взагалі фігурують як території „Новоросії” (с. 22–23). На підставі опитування 1200 респондентів, проведеного в рамках німецько-австрійського проекту в лютому 2020 р., автори сумлінно досліджують взаємини „між мовою/мовами й „етнічною” або національною ідентичністю” (с. 23). Шкода, що вони порівнюють свої результати лише з даними з останніх українських переписів населення, тоді як нема вказівок на чимало новіших (при цьому й досить великих) опитувань, проведених в Україні після 2001 р. (наприклад, щодо національності: с. 24–25). Одна з характерних рис підходу авторів до мовного питання полягає в тому, що вони вважають, умовно кажучи, „ще однією мовою” України, поруч із українською й російською, „суржик”, який у виносці характеризують як „різновид української мови”, адже вплив російської стосується „перш за все лексики, значно меншою мірою фонетики й граматики” (с. 27). Автори самі усвідомлюють проблематичність виразу „суржик” і його різних

інтерпретацій; відповідно вони в опитуванні його навіть не вживали, натомість пропонували термін „мішана мова”. Загалом респонденти вибирали між п’ятьма категоріями: „а) українська (в основному в „чистому” вигляді), б) українська з кількома російськими словами, в) мішана мова з відносно збалансованою пропорцією української й російської, г) російська з кількома українськими словами, д) російська (в основному в „чистому” вигляді)”, при цьому в даній публікації вони інтерпретували категорії а) й б) як „українську”, г) й д) як „російську”, а лише в) як „суржик” (с. 31). Попри цю обережність авторів залишаються сумніви, чи будь-які статистичні дані про „суржик”, які ґрунтуються на самооцінці респондентів, можуть бути надійними. Автори цікавилися, яким чином носії різних національностей (українську національність визнавали 1078 осіб, російську – 122) визначали свою (1) „первісну мову спілкування”; (2) „частовживану мову спілкування”; (3) „першу (вперше засвоєну) мову”; (4) „рідну мову” (сс. 29–30). При цьому категорія (1) була єдиною, в якій респонденти мали вибрати лише одну мову, а в інших категоріях могли навести більше. Основні результати опитування не дивують фахівців, адже вони загалом підтверджують дані схожих опитувань: люди, що визнавали українську національну ідентичність, часто виявляли лояльність до української мови (зокрема, коли обидвоє батьків були українцями) – тоді як ті, що визнавали російську національну ідентичність, переважно були майже однозначно пов’язані з російськомовністю. На мовну свідомість і мовну поведінку сильно впливає національність батьків (на цьому чиннику, який в мовних опитуваннях не завжди береться до уваги, автори ставлять окремий наголос). Російськомовність респондентів не обов’язково заперечує їхній українській національній свідомості. Шкода, що у статті немає інформації, за якими категоріями були вибрані респонденти: зокрема це стосується дуже вірогідної різниці мовних вподобань і мовної поведінки між мешканцями великих міст порівняно з рештою населення. Головний висновок статті важливий для пересічного німецькомовного читача, а також для славістів-неукраїністів: названі області не можна просто назвати російськомовними, про переважну „російськість” регіону не може бути й мови.

Стаття Сабріни Натмессніґ, Тільманна Ройтера й Євгенії Литвишко має на меті огляд мовної політики в Україні з 1922 по 2022 рр. Автори розділяють ці сто років на чотири періоди: а) 1922–1932 рр. („ранньорадянська політика *коренізації*”); б) 1932 до 1985 рр. („радянська політика”); в) 1985–1991 рр. („пізньорадянська політика *перебудови*”); г) 1991–2022 („українська державна політика”) (с. 65). Не стає зрозумілим, чому 1932, а не 1933 р., описується як великий перелом радянської мовної політики в Україні: саме 1933 р. Микола Скрипник і Микола Хвильовий покінчили життя самогубством, масові арешти українських інтелектуалів досягли нового рівня, запроваджено новий правопис. Список „регіональних і міноритарних мов”, які захищаються

в Україні станом 2015 р. і також визначаються як предмет статті (хоча про них мало йдеться), подано з помилкою: у ньому фігурують, як дві окремі мови, „русинська” („Russinisch”) та „рутенська” („Ruthenisch”), тоді як насправді йдеться лише про одну категорію, яка в різних документах навколо Хартії називається по-різному: або „Rusyn” або „Ruthenian”. Як наслідок читачі навряд зрозуміють, що якраз через мовний закон 2012 р. русинська мова потрапила до списку регіональних і міноритарних мов України, адже автори окремо наголошують, що в цьому законі бракує згадки про „рутенську мову”. Так само критична ремарка, що начебто „караїмська, кримчацька, ромська, русинська та рутенська” мови в Україні вважаються такими, які „не є основою етнічної групи” („die keine Ethnie begründen”), ґрунтується на непорозумінні: покликаючись на різні документи з різних років, автори не брали до уваги той факт, що впродовж останніх десятиліть список захищених регіональних і міноритарних мов змінювався, при цьому далеко не лише в Україні, а й у багатьох інших державах-учасниках Хартії. Короткий розділ під назвою *Історично-мовнополітичний погляд на період до 1922 р.* (сс. 67–69) містить чимало спірних тверджень: мовляв, із давньосхіднослов’янського діалектного простору вичленилися „давньоросійський, давньоукраїнський, давньо(східно)польський [!] і давньобілоруський” діалектні простори; мовляв, у XIX ст. українська мова була об’єктом пруської мовної політики. Дуже короткий розділ про роки „коренізації” складається з цитати з радянського положення „Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури” 1927 р. та з висновків зі статті Лаври Ораці (Laura Orazi); з закону неправильно перекладено „кожний громадянин будь-якої національності” як „jeder Bürger, gleich welcher Staatsangehörigkeit” [зам. *Nationalität*] (с. 70). У розділі про роки 1932–1988 рр. подано цитату з радянської постанови 1938 р., далі йдеться про шкільну реформу 1958 р. та про запровадження російської як „другої рідної мови”. Висновок авторів, що начебто „в українській україністичній науці” весь „радянський період – так само, як царський період” називається „лінгвоцидом” (с. 74), є перебільшенням. Огляд українського мовного законодавства з 1989 р. вдався, попри певні неточності.

Вихідною точкою статті Б’йорна Вімера про „роль російської літературної мови у (східно)слов’янському ареалі” (що займає більше, ніж 100 ст.) є критика сумнозвісної статті Владіміра Путіна *Об историческом единстве русских и украинцев* (літо 2021 р.) з мовознавчої перспективи. Автор фахово розбирає ключові питання історії східнослов’янських мов, а також історію назв *Русь, руский, Росія, російський*. Серед обговорених мовних прикмет фігурують і такі, що рідко беруться до уваги, як-от „подвійні дієслова на-кшталт рос. *лежит-не шевелится, не поленись-прочитай* (с. 129–130), російська семантизація закінчення -у в родовому й місцевому відмінках однини (с. 130–131), форми наказового способу 3 особи („аналітичні дирек-

тивно-оптативні конструкції”; с. 134–135). Ареальний і типологічний підхід автора до діалектних матеріалів і до проблематики церковнослов’янських елементів у російській мові зацікавить і фахівців, хоча автор підкреслює, що його стаття також розрахована на немовознавців. Поодинокі твердження викликають сумніви. З інтерпретацією, що тверде закінчення *-т* в російських дієсловах у 3 особі теперішнього часу являє собою церковнослов’янським (с. 144), важко погодитися. Мову Пересопницького євангелія навряд можна назвати „руською редакцією староцерковнослов’янської мови” („in einer ruthenischen Redaktion des Altkirchenslavischen”). Попри наявність церковнослов’янських елементів ми маємо справу перш за все з руською (або й конкретніше: українською) мовою сер. XVI ст. Непорозуміння можуть повстати з приводу слів про те, що протопоп Аввакум начебто вимагав „звертатися до Бога лише народною мовою” („allein in der Volkssprache zu Gott zu sprechen” (с. 165), адже мовою релігії Аввакум таки вважав церковнослов’янську, не „народну” мову. Внесок діячів Чернігівщини в становленні української стандартної мови насправді не слід недооцінювати, як у свій час показав Юрій Шевельов, однак вона не зіграла центральну роль (с. 171). Багато місця присвячено цікавому обговоренню тез Ніколая Трубецького щодо відносин російської й української мов (с. 179–198). Таким чином Вімер будує міст до двох наступних статей зі збірки, адже, як відомо, видатний мовознавець Трубецький водночас є провідним представником достатньо обскувної ідеології євразійства.

У своїй статті про неоевразійську ідеологію Александра Дугіна Ребекка Круг висвітлює ранню історію євразійства, при цьому слушно наголошує на його росієцентричності. Зрештою гарна добірка цитат із текстів провідних євразійців дозволяє читачам дійти власних висновків щодо інтелектуальної суті цієї достатньо туманної ідеології. Не обов’язково переконує теза авторки, що євразійці начебто локалізували „окремий”, розташований „між Європою й Азією” континент ‘Євразію’, як „специфічний культурний простір із чітким географічним, етнографічним та історичним відмежуванням як від Заходу, так і від Сходу” (с. 210), – трохи нижче сама авторка міркує, що і в ранньому євразійському русі „точне територіальне поширення Євразії залишається здебільшого невизначеним” (с. 214). Круг вдало показує підґрунтя відродження євразійства після розпаду Радянського Союзу й розвиток *поміркованого, державно-геополітичного* та, насамкінець, „значно радикальнішого *націонал-консервативного євразійства*” (с. 221), головним представником якого є Александр Дугін. Натомість у розділі про біографію Дугіна бракує певних деталей про його політичну діяльність, наприклад, засвідченої (наприклад, записаними розмовами у скайпі) інформації про його активні контакти з проросійськими й російськими діячами так званої „Донецької Народної Республіки” впродовж подій 2014 р. За словами авторки, ідеологія Дугіна, яку вона розбирає ретельно, зводиться до „дуже специфічної, над-

звичайно складної моделі світу” (с. 227). Дехто швидше погодиться з тими дослідниками, які наголошують на її окультизмі й виразно вказують на її фашистську природу (Андреас Умланд, Антон Шеховцов, Штефан Відеркер та ін.).

В останній статті збірки про „читання президента” Райнер Гольдт розбирає основні тези з промов і статей Владіміра Путіна про Україну та вказує на їхнє ідеологічне тло в Росії XIX й XX ст. Гольдт переконливо аналізує концепції „російської ідеї” й ідеології „Русский мир”, далі зосереджується на сприйнятті України у російській літературі. Начитаність автора й зокрема його подиву гідна обізнаність із сучасною російською культурною політикою призводять до того, що з задоволенням читатимуть цей текст і ті, кому відомий його головний зміст. У коротких нарисах, що присвячені рецепції Івана Мазепи в Пушкіна й Рилєєва, сприйняттю Тараса Шевченка серед російських лібералів, „двом душами” Миколи Гоголя, карикатурі українофоба Пігасова в романі Івана Тургєнєва та картині України в творах Міхаїла Булгакова, дивує брак вказівок на літературознавчі роботи. У розділі про ставлення російських лібералів до Шевченка чомусь не вказано на мабуть найвідоміший – і не випадковий – аспект цієї теми: неприхильне ставлення Александра Белінського до українськомовності Шевченка. Далі автор висвітлює „радикалізацію політичного дискурсу напередодні Першої світової війни та наратив про інфільтрацію („Unterwanderung”) України”, зокрема в статтях Міхаїла Меншикова та Петра Струве. Насамкінець він аналізує головні думки про Україну у творах Івана Ільїна й Александра Солженіцина, яких Гольдт називає „мислителями, які надихають Путіна на його політичному шляху” (с. 293).

Достатньо різноманітна збірка зредагована гарно. Друкарських помилок нема багато, лише транслітерація з української де-не-де вийшла неправильно. Великою перевагою є рішення редакторів навести всі цитати не лише в німецькому перекладі, а й в українсько- й російськомовних оригіналах. У тій мірі, в якій будь-яке якісне дослідження українсько-російських відносин допомагає досягнути цієї мети, книга дійсно пояснює деякі глибинні причини трагічної війни.

Summary

This collection, entitled *Ukraine as an Object of Russian Great Power Claims – Languages, Identities and Discourses*, consists “mostly” of written versions of contributions to a series of online lectures that Björn Wimer, a professor of Slavic linguistics at the University of Mainz, organized a few weeks after Russia’s full-scale war in Ukraine began. The book is intended to contribute to a broader understanding of the “deeper-rooted” causes of the war in Ukraine “from different scientific perspectives” and “help correct” traditional misconceptions, particularly in view of “historical, linguistic, political and economic circumstances and their background”. To the extent that any quality study of Ukrainian-Russian relations helps to achieve this goal, the book does explain some of the underlying causes of the tragic war.

Keywords: Ukraine, article collection, war.